

Ключевые слова: анархисты, следствие, аресты, эмиграция, ГПУ, Одеса, Париж.

Savchenko V. Paris spy from «Red Cross»
(the case of Odesa anarchistic underground in 1933)

The article devoted to anarchistic groups of Soviet Ukraine in the end of 1920th – at the beginning of 1930th. Based on archival criminal case, author shed light on the GPU attempt to discover anarchistic underground network of conspiracy, connections of Soviet anarchists with their French counterparts.

Key words: anarchists, investigation, arrests, emigration, GPU, Odesa, Paris.

УДК: 323.28+(477: 47+57) «1936/1939»

*Вадим ЗОЛОТАРЬОВ**

Колишні співробітники НКВС УРСР на керівній роботі у системі ГУТАБ СРСР (1936–1939 рр.)

У статті висвітлюються причини відрядження співробітників НКВС УРСР на керівну роботу в ГУТАБ СРСР. Проведено соціально-статистичний аналіз керівних співробітників ГУТАБ – вихідців із НКВС УРСР.

Ключові слова: УВТТ, ГУТАБ, чекісти, табори.

Повноцінна історія радянських концентраційних таборів і тюрем не може бути створена без ретельного дослідження їх

* *Золотарьов Вадим Анатолійович* – кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

керівного складу. На сьогодні опубліковано лише список начальників усіх виправно-трудоих таборів СРСР упродовж 1923–1960 рр.¹ та біографічні довідки про деяких із них². У період 1937–1939 рр. у СРСР функціонувало 58 управлінь виправно-трудоих таборів (УВТТ) і табірних відділень центрального підпорядкування³, які очолювали 93 чекіста⁴. 11 із них були вихідцями з НКВС УРСР. У нашій розвідці ми спробуємо дослідити причини відрядження їх до Головного управління таборів (ГУТАБ) та простежити їхні подальші долі.

¹ Система исправительно-трудоих лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник / Сост. М. Б. Смирнов. – Москва: Звенья, 1998. – С. 137–476.

² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД: 1934–1941: Справочник. – Москва: Звенья, 1999. – 504 с.; ГУЛАГ: Главное управление лагерей: 1918–1960 / Сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – Москва: МФД, 2000. – 888 с., Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности: 1941–1954: Справочник. – Москва: Общество «Мемориал»; Звенья, 2010. – 1008 с.; Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг.: Опыт биографического словаря. – Самара, 2012. – 616 с.

³ Йдеться про Амурське залізничне, Архангельське, Байкало-Амурське, Біломоро-Балтійське, Будівництво 210 і ВТТ, Будівництво 211 і ВТТ, Букчачинське, Буреїнське, Ветлузьке, Волзьке, Воркутинське, ВТТ Дмитрівського механічного заводу, ВТТ і будівництво окремого Дмитрівського району ГУТАБ, ВТТ і будівництво Сталінської насосної станції, ВТТ будівництва Південної станції, В'яземське, В'ятське, Гірськошорське, Далеко-Східне, Дмитрівське, Західне залізничне, Івдельське, Калузське, Карагандинське, Каргопольське, Котласький пересильно-перевалочний пункт ГУТАБ, Красноярське, Кулойське, Ликовське, Локчимське, Лузьке, Ново-Тамбовське, Норильське, Онезьке, Південно-Східне, Південне, Північне залізничне, Північно-Східне, Північно-Уральське, Подольське, Порвинське, Райчихинське, Самарське, Свирське, Середньо-Азійське, Сибірське, Сороцьке, Східне, Тайшетське, Темниковське, Томсько-Асинське, Унженське, Усольське, Усть-Боровське, Устьвймське, Ухтинсько-Печорське, Шосдортаб, Ягринське. Див.: Система исправительно-трудоих лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник / Сост. М. Б. Смирнов. – Москва: Звенья, 1998. – С. 137–476.

⁴ Система исправительно-трудоих лагерей в СССР. – С. 137–476.

**Особливості
кадрової
політики
в ГУТАБ
ОДПУ–НКВС СРСР
у 1930–1936 рр.**

Управління таборами ОДПУ було створене 25 квітня 1930 р. У наказі заступника голови ОДПУ Г. Г. Ягоди про запис добровольців із чекістських кадрів на керівну роботу до новостворених таборів зазначалося, що

«для відповідальної керівної роботи в нових таборах, в умовах специфічної обстановки роботи в них необхідні тверді чекісти, які добровільно бажають працювати»⁵.

Утім, укомплектувати керівний склад таборів одними добровольцями не вдалося, і туди в наказному порядку почали направляти чекістів, котрі, як правило, у чомусь провинилися перед керівництвом. Ба більше, на керівні посади висували співробітників, раніше засуджених за різноманітні злочини.

У травні 1932 р. начальником Ухто-Печорського УВТТ став колишній начальник секретно-оперативної частини ДПУ Азербайджанської РСР Я. М. Мороз (Юсем). У лютому 1929 р. колегією ОДПУ СРСР «за перевищення влади» – розстріл без суду та слідства бакинського робітника – він був засуджений до 7 років позбавлення волі⁶. Утім, у листопаді 1929 р. почав працювати начальником експедиції управління північних таборів особливого призначення ОДПУ СРСР. У лютому 1931 р. за рішенням Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету його достроково було звільнено та відновлено на роботі в ОДПУ, а за рішенням ЦКК ВКП(б) поновлено в лавах партії з відміткою в партійному квитку: «Перерва в перебуванні у ВКП(б) з 20 квітня 1929 р. по 18 вересня 1931 р.»⁷.

Засуджені в лютому 1935 р. у зв'язку з убивством першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. М. Кірова «за злочинно-халатне ставлення до своїх обов'язків» керівники УНКВС по Ленінградській області також відбували покарання, працю-

⁵ *Сысоев Н.Г.* Жандармы и чекисты: От Бенкендорфа до Ягоды. – Москва: Вече, 2002. – С. 360–361.

⁶ *Аллилуев В.* Аллилуевы – Сталин: Хроника одной семьи. – Москва: Молодая гвардия, 2002. – С. 91–92.

⁷ Советское руководство: Переписка, 1928–1941: [Сб. док.] / Сост. А. В. Квашонкин и др. – Москва: РОССПЭН, 1999. – С. 160–161.

ючи на керівних посадах у ГУТАБ. Начальник УНКВС П. Д. Медведь спочатку був помічником начальника Оротуканського гірсько-промислового району, а потім очолив Південне гірсько-промислове управління. Перший заступник начальника УНКВС І. В. Запорожець став начальником Оротуканського управління шляхового будівництва, а другий заступник начальника УНКВС Ф. Т. Фомін очолив управління шляхового будівництва в Тасканському гірсько-промисловому районі⁸.

За схожим сценарієм переводили на роботу до ГУТАБ інших чекістів. 25 травня 1934 р. ЦК ВКП(б)

«у зв'язку з виявленими у фінансовому господарстві голов[ної] міліції України великих негараздів, які виразилися в безконтрольній та незаконній витраті коштів, приховуванні від держави великих грошових коштів шляхом складання фальшивого балансу»

ухвалив постанову про накладання дисциплінарних стягнень на керівників ДПУ УСРР. У документі наказувалося

«виключити з кандидатів партії, зняти з роботи та направити до Ухти на три роки начальника фінансового відділу голов[ної] міліції УСРР і ДПУ УСРР Янішевського»⁹.

Вірогідно, за те, що О. С. Янішевський нікого з керівництва «не здав». Голова ДПУ, а потім нарком внутрішніх справ УСРР В. А. Балицький три роки зберігав за ним квартиру, а в 1937 р. повернув до Києва¹⁰.

Відновити довіру начальства та повернутися на керівну роботу у центральному апараті або обласних органах НКВС майже нікому не вдалося. Ми знаємо три випадки такого повернення: начальник 3-го (оперативно-чекістського) відділу Волзького УВТТ Є. А. Євгенєв (Шептицький) став помічником начальника відділку економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР; заступник на-

⁸ Кирилина А. Неизвестный Киров. – Санкт-Петербург: Нева; Москва: ОЛМА-пресс; 2001. – С. 543.

⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 13, спр. 408, т. 4, арк. 110.

¹⁰ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – С. 278.

чальника Дмитрівського УВТТ П. Ш. Симановський очолив УНКВС по Курській області; заступник начальника 3-го відділу Дмитрівського УВТТ І. Я. Ільїн став заступником начальника 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС по Московській області. У 1937 р. всі троє отримали ордени, а у 1939–1940 рр. – кулю в потилицю від «колег».

Така кадрова політика дала підстави начальникові ГУТАБ НКВС СРСР І. І. Плінеру у серпні 1938 р. заявити на одній із нарад, що

«до приходу Миколи Івановича Єжова до комплектування кадрів нашої системи підходили по-ворожому, давали нам усяку наволоч, іноді фіксували: з органів звільнити, направити на роботу до системи ГУТАБ, а іноді і без цієї обмовки»¹¹.

**Перші
«українські»
керівники
таборів**

До призначення наркомом внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова співробітників ДПУ–НКВС УСРР для роботи на керівних посадах в системі ГУТАБ не залучали. Першим начальником УВТТ – вихідцем із НКВС УСРР став колишній інспектор управління прикордонної та внутрішньої охорони (УПВО) НКВС УСРР М. Л. Долін. У 1935 р. за грубі порушення господарської дисципліни під час керівництва 19-м Олевським прикордонним загonom ОДПУ військовий трибунал УПВО НКВС УСРР засудив його до 3-х років позбавлення волі. Покарання відбував у Темниковському УВТТ у Мордовії. У лютому 1936 р. достроково звільнений зі зняттям судимості та залишений для роботи в таборі спочатку начальником лісозаготівельного відділку, а з липня 1936 р. – помічником начальника табору. 14 листопада того ж року М. Л. Доліна призначили т.в.о. начальника зазначеного УВТТ¹², а 16 квітня 1937 р. він став повноправним керівником установи¹³, що забезпечувала Москву дровами.

¹¹ Сысоев Н.Г. Жандармы и чекисты: От Бенкендорфа до Ягоды. – С. 183.

¹² Архів Головного управління Міністерства внутрішніх справ України у Харківській області (далі – АГУМВС ХО), наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1105 від 14 листопада 1936 р.

¹³ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 532 від 15 квітня 1937 р.

Першим чекістом-керівником, направленим з УРСР на роботу до ГУТАБ, був колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР З. Б. Кацнельсон. 29 квітня 1937 р. він став заступником начальника ГУТАБ НКВС СРСР та за сумісництвом обіймав посади заступника начальника будівництва каналу Волга–Москва й начальника Дмитрівського УВТТ¹⁴. Серед російських істориків побутує думка, що З. Б. Кацнельсон, відчувши неминучість падіння наркома внутрішніх справ УРСР В. А. Балицького, через своїх московських знайомих домігся переведення до ГУТАБ¹⁵. Проте причини цього переведення були повідомлені особовому складу НКВС СРСР першим заступником союзного наркома М. П. Фриновським:

«Тов. Кацнельсона З.Б. за надсилання народному комісару внутрішніх справ СРСР довідки у справі Сухова суто формальної, без проведення перевірки суті справи, що свідчить про формально-бюрократичне ставлення до оперативної роботи, зняти з роботи в органах ГУДБ»¹⁶.

З. Б. Кацнельсона заарештували 17 липня 1937 р. за звинуваченням у систематичному розтринькуванні державних коштів, що відпускалися НКВС УРСР; організації колективних пиятик, дезорганізації оперативної роботи, через що «апарат НКВС УРСР виявився засміченим контрреволюційним елементом і елементом, що розклався, який став основною базою кадрової антирадянської змови, організованої Балицьким»¹⁷. Після тривалого слідства 10 березня 1938 р. З. Б. Кацнельсона розстріляли.

Арешт багаторічного керівника республіканських чекістів В. А. Балицького викликав масову чистку НКВС УРСР. Частину співробітників заарештували, частину звільнили з роботи, частину відправили на роботу у систему ГУТАБ. Масове перевер-

¹⁴ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 652 від 29 квітня 1937 р.

¹⁵ *Тумшис М.А., Папчинский А.А.* Правда и ложь А.Орлова // Отечественная история. – 1999. – № 6. – С. 179–182.

¹⁶ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР № 248 від 21 червня 1937 р.

¹⁷ Обвинувальний висновок у справі З. Б. Кацнельсона // Наше минуле. – К.: Вид-во М. Коця, 1993. – С. 75.

дення на посади в таборах тривало протягом 1937–1939 рр. і здійснювалося у три етапи. Перший тривав із липня 1937 по січень 1938 рр. Він зачепив умовно «людей Балицького». Другий (лютий–листопад 1938 р.) охопив «скомпрометованих співробітників», а третій (грудень 1938 – березень 1939 рр.) – «порушників соціалістичної законності».

Після призначення 14 червня 1937 р. наркомом внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського почалася перший етап перша велика кадрова чистка НКВС УРСР, під час якої декількох чекістів-керівників перевели на роботу до ГУТАБ. Завдання на них чекали серйозні. 5 серпня 1937 р. вийшла директива про проведення спецоперації за наказом НКВС СРСР № 00447 («куркульської операції») в таборах. Для УВТТ встановили ліміти на репресії лише за 1-ю категорією – усі обвинувачені в'язні підлягали розстрілу. Процедура не передбачала проведення слідства, трійки ухвалювали рішення про розстріли на підставі довідок табірної адміністрації.

15 серпня 1937 р. було організовано сім лісових УВТТ¹⁸, куди мали направляти нових ув'язнених. Серед керівників новоутворених таборів – і двоє українських чекістів. Одним із них був Я. К. Краукліс¹⁹ – начальник управління місць ув'язнення НКВС УРСР та секретар парткому наркомату, оголошений

«основним винуватцем затиснення самокритики, розкладу частини апарату НКВС УСРР та притуплення пильності»²⁰.

16 серпня 1937 р. його призначили начальником Кулойського УВТТ в Архангельську. Того ж дня начальником Томсько-Асинського УВТТ став К. М. Карлсон – колишній заступник наркома внутрішніх справ УРСР²¹, виведений 4 липня 1937 р. «як недостойний» із числа членів ЦК КП(б)У²².

¹⁸ Івдельський, Каргопольський, Кулойський, Локчимський, Тайшетський, Томсько-Асинський та Устьвимвський.

¹⁹ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР № 078 від 16 серпня 1937 р.

²⁰ Виписка з протоколу партзборів парторганізації VI відділу УГБ НКВД УРСР // Наше минуле. – С. 66–67.

²¹ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР № 078 від 16 серпня 1937 р.

²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 533, арк. 3.

28 серпня 1937 р. начальником Біломорсько-Балтійського комбінату (ББК) та Біломорсько-Балтійського УВТТ було

М. Тимофєєв.

призначено колишнього начальника УНКВС по Вінницькій області М. М. Тимофєєва²³. І. М. Леплевський неодноразово підкреслював «виняткову близькість В. А. Балицького та М. М. Тимофєєва», а заарештовані українські чекісти називали останнього «бездарним працівником, що не відповідав тим високим посадам, на які його висував Балицький», звинувачували «в участі в антирадянській змові в НКВС УРСР», фінансових порушеннях, пияцтві, оргіях та гулянках колишнього республіканського наркома внутрішніх справ²⁴ (стверджували навіть, що дружина М. М. Тимофєєва була однією з численних коханок В. А. Балицького²⁵). Однак М. І. Єжов чомусь захистив М. М. Тимофєєва. Начальник ГУТАБ НКВС СРСР М. Д. Берман пізніше свідчив:

«Єжов мені сказав, що Тимофєєв хлопець працюючий, хоча кажуть, в Україні він “замазаний” в якихось справах Балицького. Але в таборах його можна використовувати»²⁶.

На початку 1938 р. був відряджений на роботу до ГУТАБ помічник начальника УНКВС по Чернігівській області Ю. С. Шатов. П'ять років тому його прізвище стало відомим, оскільки наказом заступника голови ОДПУ Г. Г. Ягоди він був усунутий із посади начальника Маріупольського райвідділу ДПУ та заарештований, оскільки «явно саботував цілком вірне рішення» заступника начальника політвідділу Сартанської МТС по ДПУ

²³ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 1516 від 28 серпня 1937 р.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-ФП, арк. 59–63.

²⁵ ГДА СБ України, Одеса, спр. 25468, т. 1, арк. 49–50.

²⁶ Золотарьов В. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі: 1919–1941. – Х.: Фоліо, 2003. – С. 121.

Радищева «про арешт контрреволюційних елементів, що зривали підготовку до сівби»²⁷. В. А. Балицькому тоді вдалося врятувати Ю. С. Шатова, спочатку перевівши його на посаду начальника донецької обласної міліції, а влітку 1935 р. призначивши начальником щойно утвореного Житомирського окружного відділу НКВС. Щоб засвідчити свою нещадність до «ворогів народу» Ю. С. Шатов із весни 1937 р. власноручно виконував смертні вироки, розстрілюючи за ніч до 30 осіб²⁸. Утім, таку зятість не оцінили. Коли у жовтні 1937 р. було створено УНКВС по Житомирській області, очолювати його Ю. С. Шатову не довірили, а відправили до Чернігова²⁹ допомагати начальникові УНКВС М. Б. Корневу керувати відділами, що не входили до УДБ, а звідти – до Красноярська – очолювати щойно створене УВТТ³⁰.

Тоді ж на керівну роботу у системі ГУТАБ було перекинуто інших українських чекістів: начальник адміністративно-господарського управління (АГУ) НКВС УРСР С. М. Цикліс став начальником адміністративного відділу Івдельського УВТТ; заступник начальника особливого відділу ГУДБ НКВС 45-го механізованого корпусу Й. І. Ключкін – начальником планового відділу Тайшетського УВТТ; начальник Кіровського міськвідділу НКВС Одеської області С. Н. Люблін – начальником 3-го (оперативно-чекістського) відділу Лузького УВТТ; начальник Полтавського міськвідділу НКВС Й. А. Вепринський – начальником 3-го відділу УВТТ Дальтабу. Основною причиною їх відрадження була втрата «політичної довіри» через зв'язок із В. А. Балицьким та іншими «викритими ворогами народу».

С. М. Циклісові дорікали й за організацію численних гулянок та банкетів В. А. Балицького, і за «курчат-табака», які наркомові на обід доставляли літаком із харківського ресторану «Динамо». Рятуючи своє життя, начальник АГУ написав заяву до Москви,

²⁷ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 45, оп. 5, спр. 6, арк. 5.

²⁸ ГДА СБ України, Житомир, спр. 32460, т. 4, арк. 55.

²⁹ АГУМВС ХО, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 396 від 15 жовтня 1937 р.

³⁰ Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. – С. 303.

де розкривав «моральне обличчя» республіканського керівництва³¹, та поки що відбувся виключенням із партії. Схожий покаєнний рапорт на ім'я І. М. Леплевського написав Й. І. Ключкін:

«Уважаю, що мене відсторонили тому, що я був зв'язаний довгий час і за службою, і особисто з Бржезовським (заступником начальника 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. – В. З.) – заарештованим шпигуном і ворогом»³².

Ще один «штрафник» – Й. А. Вепринський – у 1918–1919 рр. був членом «Поалей Ціон», а у 1921 р. виключений із лав більшовиків «як виходець з іншої партії, за міщанство та халатне ставлення до служби»³³.

Майбутній радянський партизан, Герой Радянського Союзу Д. М. Медведєв у 1937 р. обіймав посаду інспектора при начальникові УНКВС по Харківській області. 23 липня 1937 р. його було призначено начальником оперативного штабу з виконання наказу НКВС СРСР № 000447 про проведення «куркульської операції», а 19 серпня того ж року – начальником Кременчуцького куща (включав 12 районів Харківської області) з проведення «польської операції» за наказом НКВС СРСР № 00485³⁴.

Утім, у вересні 1937 р. він був звільнений із НКВС у зв'язку з арештом старшого брата – О. М. Медведєва – колишнього члена робітничої опозиції та активного троцькіста. Свого часу Д. М. Медведєв запропонував керівництву,

«щоб його направили до Москви на розшук брата Олександра з легендою про те, що я нібито за троцькістські колювання виключений із партії та звільнений з органів ЧК. Я вважав, що, маючи досвід агентурної роботи, я в найкоротший термін зумію завоювати довіру Олександра й розроблю його та його зв'язки. У цьому мені було відмовлено».

³¹ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – С. 78.

³² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43296-фп, арк. 111.

³³ Держархів Харківської області, ф. 2, оп. 2, спр. 468, арк. 98.

³⁴ Золотарьов В. Харківський слід партизана: (Невідомі сторінки біографії Героя Радянського Союзу Д. Медведєва) // Історія в школах України. – 1998. – № 4. – С. 44–48.

Не добивши «куркулів» та «польських шпигунів» на Харківщині Д. М. Медведєв поїхав шукати правди до Москви й за півроку домогся права працювати «в органах НКВС, але поза системою ГУДБ». Із квітня 1938 р. він став заступником начальника 3-го відділу ББК та Біломорсько-Балтійського УВТТ, яким керував його давній товариш по службі – М. М. Тимофєєв, а у квітні 1939 р. очолив 3-й відділ Норильського УВТТ. Утім, уже за півроку Д. М. Медведєв знову був звільнений із НКВС за «масове необґрунтоване припинення слідчих справ». Не допомогли пояснювальні записки про те, що

«ми змушені були звільняти, оскільки в постановках РНК і ЦК ВКП(б), і в наказах НКВС підкреслювалося, що без санкції прокурора не маємо права тримати під вартою заарештованих. На наші телефонні дзвінки до Москви колишній начальник 3-го відділу ГУТАБ Симхович відповів: “Раз прокурор не дає санкції на утримання, з-під варти звільняйте”»³⁵.

Для багатьох українських чекістів переведення до ГУТАБ було лише відстрочкою перед стратою. Поки К. Карлсон і Я. Краукліс керували новоствореними таборами, наприкінці листопада 1937 р. НКВС СРСР розпочав операцію проти латишів за підозрою у «шпигунстві, диверсіях і антирадянській націоналістичній діяльності»³⁶. Я. Краукліса заарештували 1 січня 1938 р., звинуватили в участі в «антирадянській змові в НКВС УРСР» і 22 квітня стратили³⁷. Того ж дня розстріляли К. Карлсона, якого «взяли» 22 січня 1938 р. Йому інкримінували те, що в 1907 р. він видав цар-

Я. Краукліс.

³⁵ Хинштейн А. Подземелья Лубянки. – Москва: ОЛМА-пресс; Образование, 2005. – С. 343–348.

³⁶ Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – Москва: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2009. – С. 293.

³⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 44539-фп, арк. 460.

К. Карлсон (сидить у центрі) зі співробітниками.

ській «охранці» революціонера; у 1908–1914 рр. займався «провакаторською діяльністю» в еміграції; з 1919 р. працював на латвійську, з 1934 р. – німецьку, з 1936 р. – польську розвідки, а також начебто був членом «антирадянської латиської націоналістичної організації» та організації «правих»³⁸.

За участь у «змові Балицького» 25 квітня 1938 р. був заарештований, а 28 серпня розстріляний С. Цикліс. Також того року взяли під варту Й. Вепринського. Довго розбиралися з М. Тимофєєвим, поки особлива інспекція НКВС СРСР винесли вердикт:

«Слідчі матеріали, які є стосовно Тимофєєва, через їх суперечливість, відмову частини заарештованих від своїх свідчень, а також через те, що у свідченнях інших арештованих про належність Тимофєєва до змовницької організації відзначається, що про це їм стало відомо зі слів Балицького або Леплевського, які свідчень проти Тимофєєва не дали, не можуть служити достатньою підставою для притягнення Ти-

³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43787-фп, арк. 116–118.

мофеева до кримінальної відповідальності. Між тим, Тимофеев не тільки по роботі на Біломоркомбінаті, але й останнім часом в апараті ГУТАБу НКВС СРСР характеризується з позитивної сторони, як активний, енергійний та ініціативний працівник, котрий цілком справляється з дорученою йому справою»³⁹.

Другий етап 27 січня 1938 р. в керівництві УРСР сталися істотні зміни. Пленум ЦК КП(б)У звільнив С. В. Косіора від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У «у зв'язку з призначенням заступником голови Ради народних комісарів СРСР і головою Комісії радянського контролю СРСР»⁴⁰ та обрав на його місце М. С. Хрущова – до того першого секретаря Московського міського та обласного комітетів ВКП(б). Водночас посаду наркома внутрішніх справ УРСР обійняв О. І. Успенський⁴¹. Нові партійні та чекістські вожді почали нову хвилю репресій у республіці, у тому числі й серед апарату НКВС УРСР. Допомогати їм у цьому в лютому 1938 р. приїхав нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов. Новий начальник відділу кадрів НКВС УРСР Г. М. Кобизев пізніше свідчив:

«17 лютого я подав Єжову матеріали, що характеризували кадри: персональний список усіх співробітників оперативних відділів, на яких були матеріали, що компрометують (чоловік 600–800)⁴²... Єжов, не переглянувши матеріали, сказав: “Подивився я на кадри, тут не українське НКВС, а Біробіджан”. Розглядаючи далі матеріали він наклав резолюції ледве не по кожному співробітнику – кого слід заарештувати, кого звільнити, кого перевести на неоперативну роботу, до ГУТАБ»⁴³.

³⁹ Центральный архив Министерства внутренних дел Российской Федерации, личное дело № 5218, л. 180.

⁴⁰ О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, статьи. – Москва: Политиздат, 1989. – С. 248.

⁴¹ АГУМВС ХО, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 36 від 27 січня 1938 р.

⁴² *Золотарьов В.А.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. – С. 327.

⁴³ *Петров Н., Янсен М.* «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – С. 365.

За період із 15 лютого по 5 квітня 1938 р. з органів НКВС УРСР було звільнено 558 осіб, 154 із них заарештували⁴⁴. Крім того, за наказами НКВС УРСР по особовому складу в лютому–березні 1938 р. відрядили до інших регіонів СРСР 188 чекістів, більшість з яких направили на роботу в ГУТАБ. Із 17 березня по 4 квітня 1938 р. за наказами заступника наркома внутрішніх справ СРСР С. Б. Жуковського таке призначення отримали 94 особи⁴⁵. С. П. Марченко пізніше згадував, що після призначення А. І. Єгорова начальником УНКВС по Чернігівській області

«там стало жакливе становище. Почався розгром кадрів. Десятки людей відправляли на північ ні за що, ні про що. Не питали, не викликали – літер у зуби й відразу їдеш в якійсь табір. Обстановка була гидотна, настрої – жакливі»⁴⁶.

Начальник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР О. Г. Мірошниченко, який безпосередньо відповідав за безпеку вже опального С. В. Косіора, інших репресованих членів політбюро ЦК КП(б)У та РНК УРСР, 17 березня 1938 р. був призначений начальником Онезького УВТТ у Ленінградській області. Начальник Уманського райвідділу НКВС С. І. Борисов-Лендерман, який мав суворі догани «за незабезпечення найважливіших директив про перебудову агентурно-оперативної роботи» (1936 р.) та «за порушення фінансової бюджетної дисципліни» (1937 р.)⁴⁷, 26 березня 1938 р. отримав призначення начальником Івдельського УВТТ у Свердловській області.

⁴⁴ Ченцов В. Трагические судьбы: Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – Москва: Готика, 1998. – С. 107.

⁴⁵ АГУМВС ХО, накази НКВС СРСР по особовому складу: № 612 від 17 березня 1938 р.; № 614 від 17 березня 1938 р.; № 710 від 26 березня 1938 р.; № 723 від 26 березня 1938 р.; № 725 від 26 березня 1938 р.; № 726 від 26 березня 1938 р.; № 770 від 31 березня 1938 р.; № 771 від 31 березня 1938 р.; № 774 від 31 березня 1938 р.; № 789 від 4 квітня 1938 р.; № 794 від 4 квітня 1938 р.

⁴⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 95, арк. 205–206.

⁴⁷ Там само, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 31.

Начальник УНКВС по Миколаївській області Й. Б. Фішер став заступником начальника Ягринського УВТТ; начальник 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області А. М. Симхович – начальником 3-го відділу ГУТАБ НКВС СРСР; помічник начальника УНКВС по Одеській області Ю. Г. Сквирський – начальником 3-го відділу Сибірського УВТТ; начальник особливого відділу НКВС 7-го стрілецького корпусу І. Ф. Черемісін – заступником начальника Усольського УВТТ; заступник начальника УНКВС по Миколаївській області Л. І. Мейтус – начальником 3-го відділу УВТТ Шосдортабу; помічник начальника 11-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області Ф. Д. Олексієнко – помічником начальника Норильського УВТТ; начальник Запорізького міськвідділу НКВС І. Б. Шумський – помічником начальника Волзького УВТТ; начальник відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Б. І. Борисов-Коган – заступником начальника Середне-Азіатського УВТТ; начальник відділу місць ув'язнення УНКВС по Харківській області М. І. Воевода – заступником начальника Сороцького УВТТ; начальник відділу кадрів УНКВС по Київській області М. М. Давидов-Млоток – заступником начальника Архангельського УВТТ; начальник відділку 3-го відділу УДБ НКВС УРСР М. П. Бондаренко-Гольдман – начальником 3-го відділу Ухто-Іжемського УВТТ.

У 1950-х рр. деякі з них пояснювали своє переведення небажанням застосовувати незаконні методи слідства. Так, Й. Б. Фішер стверджував, що на нараді в лютому 1938 р.

«Єшовим проти працівників українського апарату взагалі, і проти мене зокрема, висувалося обвинувачення в недостатній боротьбі з контрреволюцією. Для обґрунтування цього положення бралися фактичні дані заарештованих і засуджених. Після цієї наради вийшов наказ про зняття з посади кількох начальників УНКВС, у тому числі й мене [...]. Із Мико-

А. Симхович.

лаєва я виїхав до Києва, а потім до Москви, звідки мене відправили на роботу до Ягринського табору НКВС»⁴⁸.

«Недостатня боротьба» полягала в тому, що лише за останні місяці 1937 р. в Миколаївській області було заарештовано 6063 особи⁴⁹, а трійка УНКВС під керівництвом Й. Б. Фішера розглянула справи на 3910 осіб, 1400 з котрих за її рішенням розстріляли⁵⁰. Викликають сумніви і слова Б. І. Борисова-Когана про те, що він

«за відмову від застосування незаконних методів слідства був [...] Успенським знятий з оперативної роботи та відраджений до системи ГУТАБ»⁵¹.

Насправді він брав активну участь у фабрикації численних справ, за що наприкінці 1937 р. отримав звання капітана державної безпеки та орден Червоної зірки⁵².

Перекидання співробітників НКВС УРСР на роботу в ГУТАБ тривало й надалі. У червні 1938 р. начальником 3-го відділу Томськ-Асинського УВТТ було призначено колишнього начальника Костянтинівського міськвідділу НКВС Г. Ю. Флейшмана, рідний брат якого – начальник 5-го відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області Я. Ю. Флейшман – був заарештований «як учасник антирадянської організації, агент царської охорони та шпигун»⁵³. Прибувши до табору, Г. Ю. Флейшман заявив підлеглим, що ті занадто захопилися боротьбою з кримінальниками та забули про «троцькістів, правих, шпигунів, шкідників і диверсантів», і почав вимагати підготовки відповідного матеріалу. За місяць він уже звітував про арешт 50 осіб та «значні успіхи» у слідстві⁵⁴.

⁴⁸ Держархів Одеської області, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 12217, арк. 88–89.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 36, арк. 53.

⁵⁰ Там само, арк. 1.

⁵¹ Протокол допиту Б.І. Борисова (Когана) // Наше минуле. – С. 129.

⁵² Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁵³ Держархів Черкаської області, ф. Р-5625, оп. 1, спр. 3241, арк. 97.

⁵⁴ *Уйманов В.Н.* Пенитенциарная система Западной Сибири (1920–1941 гг.). – Томск: Изд-во Томского ун-та систем управления и радиоэлектроники, 2011. – С. 131–132.

У червні 1938 р. був відряджений до ГУТАБ і комендант УНКВС по Харківській області А. П. Зелений, за півроку до того нагороджений орденом Червоної зірки⁵⁵ за виконання смертних вироків. Колишній боротьбист, він у 1934 р. очолював господарське управління українського радянського уряду. За виявлену при цьому «політичну короткозорість» та зв'язки з майбутніми «ворогами народу» штатному катові довелося замолювати гріхи на чолі воєнізованої охорони будівництва № 203 та Ягринського УВТТ.

Улітку 1938 р. начальником УВТТ Шосдортабу став М. Г. Чердак (у травні–липні 1937 р. – начальник 3-го відділу УДБ НКВС УРСР), якого «покарали» за зв'язок зі страченим начальником УНКВС по Одеській області О. Б. Розановим. Начальником 3-го відділу Біломорсько-Балтійського УВТТ було призначено заступника начальника дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці Г. М. Нікельберга. «Приютив» його колишній начальник М. М. Тимофєєв. 15 серпня 1938 р. начальником обліково-реєстраційного відділу ГУТАБ НКВС став Г. М. Грановський (до того – начальник відділку 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області)⁵⁶. Імовірно, це призначення не обійшлося без рекомендацій А. М. Симховича – його колишнього начальника у Вінниці. Згодом ще два чекіста – начальник Дніпродзержинського міськвідділу НКВС В. М. Паперман та начальник особливого відділу НКВС 15-ї стрілецької дивізії Г. М. Орентліхерман – також стали начальниками УВТТ.

Третій
етап

Призначення 25 листопада 1938 р. наркомом внутрішніх справ СРСР Л. П. Берії ознаменувало новий етап масового переведення співробітників НКВС УРСР на роботу до ГУТАБ. Переважну більшість із них обвинуватили в «перегинах у роботі» – порушенні «соціалістичної законності». Хоча ще кілька місяців тому їхня діяльність «перегинами» не вважалася й за неї співробітники НКВС отримували чергові звання та урядові нагороди.

⁵⁵ Правда. – 1937. – 20 декабря.

⁵⁶ ГУЛАГ (Главное управление лагерей): 1917–1960. – С. 235.

10 грудня 1938 р. начальником Темниковського УВТТ було призначено Ю. Е. Каневського (з посади начальника ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Уральської залізниці), який до осені 1936 р. безперервно працював в Україні. У розпорядження ГУТАБ 31 грудня 1938 р. був відряджений начальник 8-го (промислового) відділу 1-го управління НКВС УРСР С. І. Гольдман⁵⁷, невдовзі призначений заступником начальника Східного залізничного табору в Комсомольську-на-Амурі.

Начальником Самарського УВТТ 6 березня 1939 р. став колишній начальник УНКВС по Сталінській області П. В. Чистов⁵⁸. Звільненню з попередньої посади передувала жорстка проробка на засіданні бюро Сталінського обкому КП(б)У:

«Чистов у своїй роботі застосовує негідний метод у зверненні до підлеглих: лайку матом (особливо це має місце на оперативних нарадах), зухвалість, образи, надання прізвиськ відповідальним робітникам... Ігноруючи рішення ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. [...] не викрив по-більшовицьки збочень та недоліків в облвідділі НКВС [...]. Зовсім не рахувався з парторганізацією [...]. Не зробив політичних висновків по сигналах щодо фальсифікацій слідчих»⁵⁹.

18 січня 1939 р. усунули з посади начальника УНКВС по Вінницькій області І. М. Корабльова. У листі до Л. П. Берії він писав, що в його роботі

«були помилки, а не збочення, з останніми я рішуче борюся, коли вони викривалися, а помилки виправляв [...] працював чесно, як належить більшовику»⁶⁰.

30 січня 1939 р. І. М. Корабльов здійснив спробу самогубства, залишивши записку, в якій пояснював, що пішов на це че-

⁵⁷ АГУМВС ХО, наказ НКВС СРСР по особовому складу № 410 від 8 березня 1939 р.

⁵⁸ Там само, наказ НКВС УРСР по особовому складу № 745 від 31 грудня 1939 р.

⁵⁹ Золотарёв В., Стёпкин В. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы 1919–1941. – Донецк: Алекс, 2010. – С. 483–484.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 25, арк. 39–40.

І. Корабльов (4-й праворуч) із колегами.

рез виказану йому недовіру⁶¹. Утім, медики його врятували, а після одужання, у травні 1939 р., його було призначено заступником начальника Архангельського УВТТ.

Беріївські чистки Тотальна чистка органів НКВС, яку влаштував Л. П. Берія у 1939–1941 рр., торкнулася і працівників ГУТАБ. Уже наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. було заарештовано 83 різних керівників⁶², у тому числі 5 начальників УВТТ. Серед них – чимало вихідців із НКВС УРСР. Одними з перших під вартою опинилися начальник Темниковського УВТТ М. Л. Долін та начальник 3-го відділу Томськ-Асинського УВТТ Г. Ю. Флейшман. Їхні подальші долі з'ясувати поки що не вдалося.

10 травня 1939 р. заарештували нового начальника Темниковського УВТТ Ю. Е. Каневського – за звинуваченням у масо-

⁶¹ Лошицький О. «Лабораторія» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 186–187.

⁶² Петров Н.В. Палачи: Они выполняли заказы Сталина. – Москва: Новая газета, 2011. – С. 34.

вих необґрунтованих арештах залізничних працівників. Так, у 1938 р. протягом лише двох тижнів на підставі сфальсифікованих довідок було схоплено 184 залізничника, 160 з яких страшили. Слідчі справи оформляли вже після виконання вироків. 21 жовтня 1939 р. військовий трибунал Уральського військового округу засудив Ю. Е. Каневського до вищої міри покарання. Вирок було виконано⁶³.

Т.в.о. начальника 3-го відділу ГУТАБ НКВС СРСР А. М. Симховича звинуватили в тому, що він нібито з 1935 р. був учасником «антирадянської шпигунсько-змовницької організації в НКВС УРСР», до якої його «втягнув» тодішній заступник начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР П. М. Рахліс. «За завданням» останнього, А. М. Симхович проводив «підривну роботу, спрямовану на збереження правотроцькістського підпілля» в Україні та фальсифікацію слідчих матеріалів⁶⁴. Фінал – розстріл.

Серед страчених чекістів були заступник начальника Печорського УВТТ С. І. Гольдман, заступник начальника 3-го відділу УВТТ Дальтабу П. З. Примаков, начальник Гутаро-Тугальської експедиції О. І. Марусинов-Бернштейн. 6 травня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС Київського військового округу засудив на смерть заступника начальника Архангельського УВТТ І. М. Корабльова. Утім, 24 червня 1941 р. військова колегія Верховного суду СРСР вирішила, що

«провина Корабльова [...] у скоєнні злочинів, передбачених ст. 206-17 п. “б” КК УРСР, матеріалами попереднього і судового слідства доведена, але, не вбачаючи необхідності у застосуванні до нього вищої міри кримінального покарання, застосувати [...] ст. 46 КК УРСР і замінити [...] розстріл позбавленням волі у ВТТ на 10 років без ураження у правах»⁶⁵.

⁶³ Слово прокурору: История прокуратуры Курганской области в документах, фотографиях, воспоминаниях современников. – Курган: Дамми, 2008. – С. 33.

⁶⁴ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. – С. 291–292.

⁶⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 280.

У Комсомольську-на-Амурі 4 жовтня 1939 р. заарештували начальника Ново-Тамбовського УВТТ С. І. Борисова-Лендермана. Під час арешту в нього виявили 42 000 руб. – більшу частину цієї суми він незаконно вилучив у розстріляних упродовж 1937–1938 рр. громадян, коли очолював Уманську міжрайонну оперативну групу НКВС⁶⁶. За масове побиття арештованих та фальсифікацію слідчих справ у лютому 1941 р. він був засуджений до 8 років позбавлення волі⁶⁷.

21 квітня 1940 р. було заарештовано начальника Красноярського УВТТ Ю. С. Шатова. Згідно з обвинуваченням, у 1936 р., коли він був начальником Житомирського окружного відділу НКВС, тодішній начальник УНКВС по Київській області М. Д. Шаров «завербував його до антирадянської змовницької організації». Ю. С. Шатов виконував завдання останнього щодо «припинення активної розробки правотроцькістів» та «приховував ворожу роботу» командування 2-го кавалерійського корпусу. Слідство встановило, що

«Шатов, будучи змовником, продовжував ворожу роботу в Красноярському таборі НКВС, застосовував антидержавні методи в роботі, порушував революційну законність та режим утримання в'язнів у таборі [...]. Шатов обманним шляхом проник до лав ВКП(б), присвоївши партстаж із 1918 р. Давав неправдиві свідчення про свою службу в партизанських загонах та Червоній армії. Приховував проживання на території білих та свій арешт білогвардійською контррозвідкою»⁶⁸.

Його засудили до розстрілу, але страту замінили позбавленням волі в таборах Комі АРСР. У вересні 1950 р. в'язень Річного особливого табору МВС Ю. С. Шатов був засуджений за ст. 58-11 КК РРФСР до 10 років позбавлення волі.

Навесні 1940 р. був заарештований та засуджений до позбавлення волі начальник Онезького УВТТ О. Г. Мірошніченко,

⁶⁶ Масненко В., Морозов А., Жук П. Політичні репресії як неодмінна риса радянського тоталітаризму: черкаський вимір // Реабілітовані історією: Черкаська область. – Кн. 1. – Сміла; Тясмин, 2006. – С. 16, 21.

⁶⁷ ГДА СБ України, спр. 38195, т. 6, арк. 351.

⁶⁸ Сталинские расстрельные списки. – Москва: Звенья, 2002 [Электронный ресурс, CD-ROM].

нагороджений у вересні 1939 р. орденом Трудового червоного прапора «за відмінне та дострокове виконання урядового завдання з будівництва особливих об'єктів»⁶⁹. До 10 років позбавлення волі було засуджено помічника начальника 3-го відділу управління залізничного будівництва ГУТАБ НКВС по Далекому Сходу Л. М. Волю-Гойхмана, обвинуваченого в

«порушенні соціалістичної законності, систематичному застосуванні засобів фізичного впливу до арештованих, фальсифікації слідчих матеріалів»

під час роботи в НКВС УРСР⁷⁰; інспектора ГУТАБ НКВС СРСР Ф. С. Федорова-Беркова, визнаного винним у проведенні безпідставних арештів і фабрикації слідчих справ під час роботи заступником начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області⁷¹.

На основі зібраних біографічних даних згаданих вище чекістів спробуємо скласти загальну соціально-статистичну характеристику 32-х вихідців із НКВС УРСР, які впродовж 1937–1939 рр. обіймали у системі ГУТАБ такі посади:

- начальники УВТТ – 11 осіб (34,36%) (С. Борисов-Лендерман⁷², М. Долін⁷³, Ю. Каневський⁷⁴, К. Карлсон⁷⁵, З. Кацнельсон⁷⁶, Я. Краукліс⁷⁷, О. Мірошниченко⁷⁸, М. Тимофеев⁷⁹, М. Чердак⁸⁰, П. Чистов⁸¹, Ю. Шатов⁸²);

⁶⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 516–517.

⁷⁰ ГДА СБ України, Чернігів, спр. 17740-фп, т. 2, арк. 152–153.

⁷¹ Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині. – С. 292.

⁷² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 38195, т. 5, арк. 32.

⁷³ Тумшиц М.А., Золотарев В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 170–171.

⁷⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 288, оп. 7, спр. 669, арк. 1–9.

⁷⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 484–485.

⁷⁶ Там само. – С. 485–486.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 810, арк. 1–7; ф. 1, оп. 11, спр. 1226, арк. 1–4.

- заступники та помічники начальників УВТТ – 12 осіб (37,5%) (Ф. Олексієнко⁸³, Б. Борисов-Коган⁸⁴, М. Воєвода⁸⁵, С. Гольдман⁸⁶, М. Давидов-Млоток⁸⁷, І. Корабльов⁸⁸, Л. Мейтус⁸⁹, Г. Орендліхерман⁹⁰, В. Паперман⁹¹, Й. Фішер⁹², І. Черемісін⁹³, І. Шумський⁹⁴);
- начальники 3-х (оперативно-чекістських) відділів УВТТ – 7 осіб (21,86%) (М. Бондаренко-Гольдман⁹⁵, Й. Вепринський⁹⁶,

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1027, арк. 1–4.

⁷⁹ Там само, спр. 1661, арк. 1–4; ф. 1, оп. 11, спр. 2475, арк. 1–4.

⁸⁰ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ), регистрационный бланк члена КПСС № 04840478.

⁸¹ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 570–572.

⁸² Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – С. 339.

⁸³ Біографічні відомості не виявлено.

⁸⁴ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 441–442.

⁸⁵ Держархів Харківської обл., ф. 2, оп. 1, спр. 51, арк. 25.

⁸⁶ Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – С. 142.

⁸⁷ Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 161.

⁸⁸ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 491–492.

⁸⁹ Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 258–259.

⁹⁰ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1175, арк. 1–9.

⁹¹ Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 287.

⁹² Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні. – С. 563–565.

⁹³ Государственный архив Российской Федерации, служебная карточка сотрудника МВД.

⁹⁴ РГАСПИ, регистрационный бланк члена КПСС № 14876087.

⁹⁵ Тумшиц М.А., Золотарёв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 90.

⁹⁶ Державний архів Харківської області, ф. 2, оп. 1, спр. 486, арк. 98; РГАСПИ, ф. 17, оп. 22, д. 3582, л. 1–4.

С. Люблін⁹⁷, Д. Медведєв⁹⁸, Г. Нікельберг⁹⁹, Ю. Сквирський¹⁰⁰, Г. Флейшман¹⁰¹);

- начальники відділів центрального апарату ГУТАБ НКВС СРСР – 2 особи (6,25%) (Г. Грановський¹⁰², А. Симхович¹⁰³).

Вік Один чекіст (3,13%) народився 1888 р., двоє (6,26%) – у 1892 р., один (3,13%) – 1893 р., троє (9,38%) – у 1894 р., один (3,13%) – 1895 р., троє (9,38%) – у 1896 р., двоє (6,26%) – 1897 р., п'ятеро (15,63%) – у 1898 р., двоє (6,26%) – 1899 р., четверо (12,5%) – у 1900 р., троє (9,38%) – 1901 р., один (3,13%) – у 1902 р., один (3,13%) – 1903 р., один (3,13%) – у 1905 р., немає даних по одній особі (3,13%). Середній вік (на момент вступу на посаду) становив 40,3 роки: 3 особи (9,38%) – у віці 30–35 років; 13 осіб (40,63%) – у віці 36–40 років; 15 осіб (46,88%) – у віці 41–45 років; 1 особа (3,13%) – у віці 45–50 років. Отже, «українські» керівники ГУТАБ були немолодими, досвідченими людьми. Події 1937–1939 рр. призвели до різкого омолодження керівного складу НКВС. На нове покоління чекістів, не обтяжене знайомствами та зв'язками з партійно-радянською номенклатурою, робив ставку М. І. Єжов під час «великого терору». На молодих співробітників спирався й Л. П. Берія, знищуючи єжовські кадри та створюючи, по суті, новий апарат радянської держбезпеки. Ветеранам із підозрілими зв'язками з «викритими ворогами народу» місця там не було.

⁹⁷ Тумшиц М.А., Золотарєв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 248–249.

⁹⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 998, арк. 1–4.

⁹⁹ Тумшиц М.А., Золотарєв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 273–274.

¹⁰⁰ Там же. – С. 352.

¹⁰¹ Золотарєв В.А., Стєпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919–1941. – С. 324.

¹⁰² Тумшиц М.А., Золотарєв В.А. Евреи в НКВД СССР 1936–1938 гг. – С. 149.

¹⁰³ РГАСПИ, регистрационный бланк члена ВКП(б) № 22271790.

Місце народження Половина чекістів (15) народилися на теренах сучасної України: 4 – у Полтавській, по 3 – у Катеринославській, Подільській та Київській, 2 – у Херсонській губернії. У Росії з'явилися на світ 5 (15,63%): по одному у Санкт-Петербурзі, Московській, Смоленській, Орловській та Псковській губерніях; у Мінській губернії (Білорусь) – 4 (12,5%). Двоє (6,25%) були уродженцями сучасної Латвії (народилися в Ризі та Ліфляндській губернії). Немає даних про місця народження 5 осіб (15,63%).

Національність Національний склад практично повністю збігається з національним складом керівництва НКВС УРСР у 1936–1938 рр.¹⁰⁴: євреї – 22 (68,75%), росіяни – 4 (12,5%), латиші – 2 (6,26%), українці – 2 (6,26%), білорус – 1 (3,13%), немає даних – 1 (3,13%). Зазначимо, що, згідно з переписом 1926 р., національний склад населення УСРР був таким: українці – 75,4%, росіяни – 8,1%, євреї – 6,5%, поляки – 5%¹⁰⁵. Незважаючи на проведення політики українізації держапарату в попередній період, у другій половині 1930-х рр. в Україні продовжувала існувати по суті колоніальна адміністрація. На ключових посадах у партійно-радянському апараті представники титульної нації становили меншість. Особливо вражаючою була картина в НКВС. Звичайно, українців там служило багато, але на керівних посадах до 1938 р. їх практично не було.

Соціальне походження Із родин службовців походило 10 (31,25%) чекістів, 4 (12,5%) – з робітників, 5 (15,63%) – з селян, 3 (9,38%) – з кустарів, 3 (9,38%) – з тор-

¹⁰⁴ Золотарьов В.А. Начальницький склад НКВС УСРР напередодні «ежовщини»: соціально-статистичний аналіз // Україна в добу «великого терору»: 1936–1938. – К.: Либідь, 2009. – С. 60–83; *Його ж.* Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 2. – С. 86–115; *Його ж.* Начальницький склад НКВС УСРР у середині 30-х рр. // Там само. – 2001. – № 2. – С. 326–342; Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. // Там само. – 2010. – № 1. – С. 53–93.

¹⁰⁵ Енциклопедія українознавства. – Т. 5. – Л.: НТШ, 1996. – С. 1733.

говців, по 1 (по 3,13%) – з родин лікаря й міщанина. Немає даних про походження 5 осіб (15,63%). Отже, робітничо-селянську біографію мали лише 9 (28,12%) чекістів. Це було характерно й для керівного складу органів НКВС у цілому, що суперечить тезі про те, нібито чекістські кадри завжди добиралися з «кращих представників робітничого класу», яку відстоюють сьогодні деякі російські історики¹⁰⁶.

Ніхто з названих чекістів на момент призначення до системи ГУТАБ не мав вищої освіти. У 2 (6,26%) була незакінчена вища, у 5 (15,63%) – середня, у 17 (53,13%) – початкова освіта, 1 (3,13%) ніде не навчався, немає даних про освіту 7 осіб (21,88%). Переважно це були малоосвічені люди, нездатні випрацювати якусь ефективну тактику при розв'язанні складних політичних, національних і культурних проблем.

27 чекістів (84,38%) були членами ВКП(б), 1 (3,13%) – М. Л. Долін – формально позапартійним (член ВКП(б) із 1919 р., виключений у зв'язку з судимістю в 1935 р.). Партійну належність 4 (12,5%) не з'ясовано, але, без сумніву, вони були комуністами. Двоє чекістів (6,26%) мали дореволюційний партстаж. У 1917 р. в партію вступили 3 (9,38%), під час громадянської війни – 9 (28,13%): у 1918 р. – 3 (9,38%), у 1919 р. – 4 (12,5%), у 1920 р. – 2 (6,26%). У 1921 р. лави комуністів поповнили 3 особи (9,38%), у 1925 і 1926 рр. – по 1 (по 3,13%), у 1927 р. – 5 (15,63%), у 1928, 1931 і 1938 рр. – по 1 (по 3,13%). 5 чекістів (15,63%) починали свій партійний шлях у рядах інших партій (двоє були меншовиками, по одному – членами «Поалей Ціон», Єврейської комуністичної партії та партії есерів). Трьох осіб (9,38%) у різний час виключали з ВКП(б).

На момент призначення до ГУТАБ звання комісара державної безпеки 2-го рангу мали дві особи (6,26%) – З. Кацнельсон і К. Карлсон; старшого майора державної безпеки – 1 (3,13%) – М. Тимо-

¹⁰⁶ Див.: Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. – Москва, 2006. – С. 218.

феєв; майора державної безпеки – 5 (15,63%) – С. Гольдман, І. Корабльов, Я. Краукліс, М. Чердак, П. Чистов; капітана державної безпеки – 9 (28,13%) – Б. Борисов-Коган, С. Борисов-Лендерман, Й. Вепринський, Ю. Каневський, Д. Медведєв, О. Мірошніченко, А. Симхович, Й. Фішер, Ю. Шатов; полковника – 1 (3,13%) – І. Шумський; старшого лейтенанта державної безпеки – 7 (21,88%) – М. Давидов-Млоток, С. Люблін, Л. Мейтус, Г. Нікельберг, Ю. Сквирський, І. Черемісін, Г. Флейшман; лейтенанта державної безпеки – 4 (12,5%) – М. Бондаренко-Гольдман, Г. Грановський, Ф. Олексієнко, В. Паперман; не мали звань 3 (9,38%) – М. Воевода, М. Долін, Г. Орентліхерман.

Отже 7 осіб (21,88%) на момент переведення мали «генеральські» звання – від майора державної безпеки та вище. К. Карлсон і З. Кацнельсон мали найвищі звання в довоєнній історії ГУТАБ – вищі, ніж у керівників ГУТАБ – комісара державної безпеки 3-го рангу М. Д. Бермана, дивізійного інтенданта І. І. Плінера, комдива В. В. Чернишова.

10 чекістів (31,25%) були нагороджені орденами: один (П. Чистов) – орденом Леніна; двоє (К. Карлсон і З. Кацнельсон) – орденом Червоного прапора; двоє (Б. Борисов-Коган і С. Гольдман) – орденом Червоної зірки; троє (Ф. Олексієнко, Ю. Каневський, І. Корабльов) – орденом Знак пошани; двоє (Я. Краукліс і М. Тимофєєв) – орденом Трудового червоного прапора УСРР. Зазначимо, що Борисов-Коган, Гольдман, Каневський, Корабльов, Олексієнко та Чистов отримали ордени в 1937 р. за успіхи у проведенні політичних репресій¹⁰⁷.

17 чекістів (46,88%) були відзначені найвищими відомчими нагородами. Знаком почесного працівника ВЧК–ДПУ (V) було

Ю. Каневський.

Урядові нагороди

¹⁰⁷ Правда. – 1937. – 5 юлія. – 20 декабрія.

нагороджено С. Гольдмана, К. Карлсона, З. Кацнельсона, Я. Краукліса та М. Тимофєєва; знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) – Б. Борисова-Когана, М. Доліна, Ю. Каневського, К. Карлсона, З. Кацнельсона, І. Корабльова, Д. Медведєва, О. Мірошниченка, Г. Нікельберга, А. Симховича, М. Чердака, Ю. Шатова¹⁰⁸.

Доля 14 осіб (43,75%) були репресовані, з них 6 (18,75%) – страчені (С. Гольдман, Ю. Каневський, К. Карлсон, З. Кацнельсон, Я. Краукліс, А. Симхович); 5 (15,63%) – засуджені до різних термінів ув'язнення (С. Борисов-Лендерман, І. Корабльов, О. Мірошниченко, П. Чистов, Ю. Шатов); 2 (6,26%) були заарештовані, їх доля нез'ясована (М. Долін, Г. Флейшман); 1 (3,13%) заарештований, але випущений на волю (Й. Вепринський). Відсутня інформація про двох осіб (6,26%) (Г. Нікельберг, Ф. Олексієнко).

Наведена соціально-статистична характеристика обраної для аналізу групи керівників ГУТАБ свідчить, що вони певною мірою відображали класову, соціальну й національну структуру державного апарату в УРСР 1930-х рр. Вирізнялися розмитим соціальним складом, низьким освітнім рівнем. З одного боку, це давало можливість вищому керівництву легко маніпулювати чекистами та змушувати виконувати будь-які накази; з іншого – стало підставою для вигнання їх із ГУДБ НКВС та переведення на неоперативну роботу. Майже ніхто з них не зміг відновити втрачену політичну довіру, і повернутися на керівну роботу в органи держбезпеки, за винятком Д. Медведєва, їм так і не вдалося.

Золотарёв В. Бывшие сотрудники НКВД УССР на руководящей работе в системе ГУЛАГ (1936–1939 гг.)

В статье освещаются причины направления сотрудников НКВД УССР на руководящую работу в ГУЛАГ. Проведён социальное-статистический анализ руководящих сотрудников ГУЛАГ СРСР – выходцев из НКВД УССР.

Ключевые слова: УИТЛ, ГУЛАГ, чекисты, лагеря.

¹⁰⁸ Буяков А.М. Ведомственные награды ОГПУ–НКВД: 1932–1940 гг.: Ч. 2: Знак «Почётный работник ВЧК–ГПУ (XV)». – Владивосток: Русский остров, 2008.

Zolotarev V. Former officers of NKVD of Ukrainian SSR on the executive position in Soviet GULAG system (1936–1939)

The article focused on the reasons of sending officers of NKVD of Ukrainian SSR on the executive position in Soviet GULAG. The author made social and statistical analysis of high rank position officers who came from NKVD of Ukrainian SSR.

Key words: UVTT, GULAG, official of Cheka, camps.

УДК: 323.28 + 343.25 «1918/1953»

*Алексей ТЕПЛЯКОВ**

**Чекистский долг и
почётная партийная обязанность:
исполнение смертных приговоров
в 1918–1953 гг.**

На основе архивных документов, мемуарной и научной литературы исследуется органическая связь профессиональных исполнителей из системы ВЧК–МГБ с добровольными палачами из числа коммунистов, их последующий карьерный рост в партийно-советской номенклатуре.

Ключевые слова: расстрелы, палачи, коменданты, номенклатура.

Большевики, придя к власти, сразу сделали крайне редкую в России профессию палача массовой. Исполнение смертных приговоров над бесчисленными «врагами народа» считалось особо важной политической работой. Выявление и акцентирование связи между профессиональными исполнителями и просто палачами по «мандату долга» добавляет важные элементы к облику правящего слоя СССР ленинско-сталинского периода.

* *Тепляков Алексей Георгиевич* – кандидат исторических наук, докторант Новосибирского государственного университета (Российская Федерация) (teplyakov-alexey@rambler.ru).